

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ  
ԲՈՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՆԵՐԸ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Սույն ղեկուցման\* նպատակն է քննարկել XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական շարժման ընդհանուր բնույթի մի քանի հարցեր, և ապա ցույց տալ, թե պատմության ժամանակակից կեղծարարները ինչպես են նենգափոխում օսմանյան լծի դեմ ուղղված ազատագրական այդ սլաքաբեր պատմությունը:

1

Թուրք-օսմանյան ծանր տիրապետության դեմ XIX դարի երկրորդ կեսին ծավալված հայ ազատագրական շարժումն առանձին տեղ է գրավում մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի դարավոր պատմության մեջ: Եթե խոսենք նրա մի քանի հիմնական առանձնահատկությունների մասին, առանձնահատկություններ, որոնք պայմանավորված էին իր ժամանակի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական պայմաններով ու միջազգային հարաբերություններով, ապա նախ և առաջ պետք է նկատել, որ այդ շարժումը հանդես եկավ բավական լայն ընդգրկումով, արտահայտվեց տարբեր ձևերով ու երանգներով, ունեցավ մի շարք դրսևորումներ, որոնց թվում՝ ժողովրդական ինքնաբերական ապստամբական ելույթներ, գաղտնի խմբակների, կազմակերպությունների ու քաղաքական կուսակցությունների գործունեություն, կամավորական շարժում, հայդուկային պայքար, ձևավորված ու հասարակական մեծ ազդեցություն ունեցող գաղափարախոսություն և այլն:

Ժողովրդական ապստամբություններ, ինքնապաշտպանական կռիվներ ու այլ կարգի մասսայական ընդվզումներ տեղի ունեցան Զեյթունում (1862, 1878 և 1895 թթ.): Մշո և Չաղսանջակի գավառներում (1863, 1865 թթ.), Վասպուրականում (1880-ական թթ.), Մասունում (1894 թ.) և այլ վայրերում: Թուրքական իշխանությունների, բեյերի ու շեյխերի անօրինակ բռնություններին ու հարստահարություններին ի պատասխան հայ գյուղացիական ղանդվածները դիմել են ղենքի իրենց կյանքը, գույքը և սլատիլը փրկելու համար: Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի առաջին ծավալուն ժողովրդական ելույթն էր, որի ընթացքում քաջարի լեռնականները ծանր պարտության մատնեցին սուլթանական զորքերին:

Ժողովրդական ելույթների հետ մեկտեղ հիմնվեցին մի շարք գաղտնի խմբակներ ու ընկերություններ, ավելի ուշ նաև ազգային-քաղաքական կուսակցություններ, որոնց նպատակն էր կազմակերպել և ուղղություն տալ արևմտահայերի ազատագրական պայքարին ու լուծել Հայկական հարցը: Հիշատակենք, օրինակ, Վանում 1872 թ. ստեղծված «Միություն ի փրկություն» խմբակը, որը հետևորդներ ունեցող միայն քաղաքում, այլև գավառի մի շարք գյուղերում: Բնորոշ է, որ Միության կողմ կան այսպիսի տողեր. «Գնաց մեր պատիվը, պղծվեցան մեր եկեղեցիք, առևանգվեցին մեր հարսուհիներն ու երիտասարդուհիք. հայտնապես կիսլեն մեր իրավունքը մեր ձեռքեն և իսպառ սպուռ»:

\* Կարգացված է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական նստաշրջանում, 1984 թ. հունիսի 19-ին:

մեր ազգության սերունդը ջնջելու կճգնին: Վասնորո կամ պետք է մեռնել ու շտեմնել այս սարսափելի վիճակը, և կամ վերակենդանություն ստանալ ի ծոց հայրենյաց: Այլ ի՞նչ կսպասենք. կյանք չունինք, մահն կվախնանք, ստացվածքն իս ու վաստակն իս մերը չէ, և կեղեցիք ունինք ամեն օր հայածանաց մեջ է, ու կնախատվի: Զասոնք հերիք սեպելով՝ պահ մը արթնանալ: Միախորհուրդ երդնունք ի խաչ և... փրկության միջոց փնտրենք, ապա թե ոչ կոոռուտ մեջ է խալառ»:

Էրզրումում (Կարինում) 1881 թ. հիմնված «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի ընկերությունը, որը համեմատաբար ավելի խոշոր կազմակերպություն էր, կապեր ուներ ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառների հայրենասեր տարրերի, այլև Կովկասի հայկական որոշ շրջանների հետ: Էրզրումի ռուսական հյուպատոս գեներալ Դեննետը իր գաղտնի զեկուցագրում, գրված 1882 թ. դեկտեմբերի 11-ին, նշում էր, որ ընկերությունը ցանկացել է կազմակերպել «զինված ապստամբություն թուրքական կառավարության դեմ», որ խուզարկության ժամանակ «հայտնաբերված են թուղթիկներ և դենք»: Զեկուցագրում այնուհետև ասվում էր, թե գաղտնի ընկերությունը ունեցել էր իր հեկտոգրաֆը, որի միջոցով տպվել են անդամատոմսեր, երդումնագրեր, կոչեր և այլն: Երդման տեքստում ի միջի այլոց դրված էր, թե ընկերության անդամը «երդվում է մինչև իր արյան վերջին կաթիլը դենքը ձեռքին պաշտպանել հայրենիքի շահերը»: Ավելի ուշ ռուսական հյուպատոսը հայտնում էր, որ կազմակերպության անդամները կապեր են ունեցել ոչ միայն գավառների, այլև Կ. Պոլսի հայերի, ինչպես նաև Թիֆլիսի և ապա «Ռուսաստանի նահիլիսաների հետ»:

Քաղաքական կուսակցություններից ազատագրական շարժմանը զգալի մասնակցություն ունեցավ հատկապես Հնչակյան կուսակցությունը, որը հակասովթանական ելույթներ կազմակերպեց Կ. Պոլսում, Սասունում և այլուր: Արևմտյան Հայաստանում ստեղծած իրենց խմբակների միջոցով հնչակյանները զգալի աշխուժություն մտցրին 1880—1890-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման մեջ:

Ազատագրական շարժման մի ինքնատիպ արտահայտությունը պետք է համարել նաև այն փաստը, որ արևմտահայության, ինչպես նաև կովկասահայության մի մասը մասնակցություն ունեցավ 1853—1856 թթ. Արևելյան (Ղրիմի) և մասնավորապես ռուս-թուրքական 1877—1878 թթ. պատերազմներին: Սամանյան ծանր լծից սզատագրվելու իր հույսը կապելով ռուսական բանակի հաղթանակի հետ, հայ բնակչությունը այնտեղ, որտեղ այդ հնարավոր էր, ամեն կերպ օգնում էր ռուսական զորքերին և հաճախ դենքը ձեռքին, ռուս զինվորների հետ միասին հերոսաբար կռվում թուրքական հարստահարիչների դեմ:

1870-ական թթ. վերջերից սկսած հայ իրականության, զխավորապես կովկասահայության մեջ, ծայր առավ կամավորական շարժում, որի մեջ ընդգրկվեց ժամանակի հայ երիտասարդ հայրենասերների մի մասը: Կամավորները ձգտում էին գնալ Արևմտյան Հայաստան, օգնել թուրքական բռնապետության տակ հեծող ժողովրդին, կազմակերպել ապստամբական շարժումներ և այդ ճանապարհով իրականացնել արևմտահայ եղբայրների ազատագրության գործը: Կատարվեցին գործնական քալեր: Արխիվային նյութերը վկայում են, որ տասնյակ և հարյուրավոր հայ ուսանողներ Երևանից, Թբիլիսիից ու Մոսկվայից, ապա զինված ջոկատներ Ալեքսանդրապոլից, Կարսից ու Ախալցխայից 1880-ական թթ. ճանապարհվել են Արևմտյան Հայաստան, զխավորապես Վան: Նույնաման փաստեր տեղի ունեցան նաև հետագայում՝ 1890-ական թթ.: Կամավորական այս շարժումը ևս պետք է գիտել որպես XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական շարժման մի բաղկացուցիչ մասը:

Նույնը պետք է ասել նաև ազգային-ազատագրական շարժման զաղափարախոսության մասին, գաղափարախոսություն, որի պարագլուխներն էին ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչները: Ազատագրական գաղափարների պրոպագանդման ու տարածման գործում զգալի դեր խաղացին նաև մեր պարբերական մամուլի մի

շարք օրգաններ («Արծվի Վասպուրական», «Մեղու», «Ծաղիկ», «Մշակ», «Պսակ» և այլն)։

Այսպիսով, մեղ ալստեղ հետաքրքրող ժամանակահատվածի ազատագրական շարժման օրյեկտիվ, գիտական պատմությունը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ տրվեն այդ բաղմերանգ շարժման բոլոր դրսևորումները. իրենց անբակտելի ամբողջության մեջ։

XIX դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումը, ի սարբերություն նախորդ շրջանների ազատագրական պայքարի, ուներ համազգային բնույթ։ Եվ դա հասկանալի է, որովհետև XIX դարի 50—60-ական թթ. արդեն ավարտվեց հայ ժողովրդի՝ որպես ազգության կազմավորման պրոցեսը, մի հանգամանք, որը խոշոր խթան հանդիսացավ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման ու կոնսոլիդացիայի համար։ Ծավալվեցին ու ամրացան արևմտահայության և արևելահայության տնտեսական, մշակութային, գաղափարական և քաղաքական կապերը, ծաղկեցին և յուրատեսակ վերածնություն ապրեցին մշակույթի գրեթե բոլոր ճյուղերը, ուժեղացավ հայրենասիրական և ու ազատասիրական գաղափարների պրոպագանդան և այլն։ Բնորոշ է, օրինակ, որ այդ տարիներին Ռաֆայել Պատկանյանը և մի շարք այլ գրողներ ու հասարակական-քաղաքական դործիչներ առաջ էին քաշում ազգային համախմբման գաղափարները։ Գ. Սրվանձտյանցը «Արծվի Վասպուրականի» էջերից խիստ հարձակումներ էր գործում նրանց վրա, ովքեր մտածում էին ոչ թե ամբողջ Հայաստանի բախտի, ամբողջ ազգի մասին, այլ իրենց նեղ շահերի, իրենց քաղաքի կամ գավառի մասին։ Ոչ թե «գավառասիրություն», այլ «հայրենասիրություն» — ահա նրա նշանաբանը։ Մկրտիչ Պեշիկյանը կոչ էր անում մի կողմ նետել ներքին, կրոնադավանաբանական վեճերը և միացյալ ուժերով դառնել «ազգի բախտ»։

Նման պատմական իրադրության մեջ բնականորեն հայ ազատագրական ելույթները դուրս եկան իրենց նեղ, գավառական սահմաններից, ջերմ արձագանք գտան հայության լայն շրջաններում և ստացան համազգային կերպարանք ու նշանակություն։ Այս տեսակետից շատ ակնհայտ է զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբության օրինակը։ Զեյթունցիներն առաջին անգամ չէ, որ ապստամբում էին թուրքական իշխանությունների դեմ, բայց առաջինը այդ ելույթները ստանում էին լուրջ շարժման բնույթ և ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում գրեթե աննկատ էին մնում հայության մյուս հատվածների համար։ Դրությունը այլ էր 1862 թ. Զեյթունցիների այս ապստամբության մասին հոգվածներ տպագրվեցին պարբերական մամուլի շատ օրգաններում և մասնավորապես «Փարիզ», «Կոստանկ Հայոց աշխարհին», «Ծաղիկ», «Մասիս» թերթերում ու հանդեսներում։ Հերոսամարտը երգեցին շաաերը, որոնց թվում Մ. Պեշիկյանը։ Կ. Պոլսում և Ս. Շահազիզը՝ Մոսկվայում, ժամանակակիցներին մեկր՝ Ս. Նրիցյանը, գրել է. «Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վրա. ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանգանակությանը»։ Թբիլիսիի հայ երիտասարդությունը հանգանակություն սկսեց ապստամբների օգտին։ Այս կապակցությամբ «Կոստանկ Հայոց աշխարհին» հանդեսում տպագրվեց հատուկ կոչ, ուր ի միջի այլոց ասված էր. «Ուրախ ենք, որ մեր քաջասիրտ Զեյթունի հայերն իրանց աջու կռան ուժով» թշնամիների «ակոբեր փշրել են հենց էն գլխեմեն և թույլ չեն տվել, որ նրանց կատաղությունը իր ուղածն անի»։ Այնուհետև Ռուսաստանի հայերին կոչ էր արվում դրամ հավաքել և ուղարկել նրանց։ «Էս ազնիվ խորհուրդը մենք շատ հայերի բերանից լսում ենք էս օրերումս, միայն գործադրությունն է հարկավոր։ Թող աշխարհ ամենայն վկա լինի, որ Ռուսաստանի հայերն էլ չեն մոռանում խոբը Տաճկաստանումը կրակի ու սրի տակ հալումաշ եղող իրանց եղբայրը»։

Ազգային զարթոնք ապրող հայությունն, ինչպես տեսնում ենք, անմիջական ուղադրություն դարձրեց և հայրենասիրական ջերմ վերաբերմունք ցուցաբերեց զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբության նկատմամբ։ Նման վերաբերմունքի արժանացան XIX դարի երկրորդ կեսին թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված նաև մյուս ժողովրդական ելույթներն ու ընդվզումները, որովհետև



տե գավառասիրությունը, Գ. Սրվանձտյանցի բառերով ասած, իր տեղը արդեն զիջել էր հայրենասիրությանը, այլ կերպ ասած՝ համալզգային դադափարախոսությանը:

Այժմ մի այլ հարց: Սոցիալ-դասակարգային ի՞նչ բովանդակություն ունենր XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, որո՞նք էին նրա սոցիալական գլխավոր շարժիչ ուժերը: Հայտնի է, որ նախորդ ժամանակաշրջաններում օտար զավթիչների դեմ ուղղված հայ ազատագրական պայքարին ժողովրդական զանգվածների հետ միասին մասնակցում էին իշխող դասակարգերն ու խավերը, ընդ որում առաջադրվող հիմնական նպատակն էր վերականգնել հայկական թագավորությունը: XVI—XVIII դարերում, օրինակ, հայ ազատագրական շարժման ղեկավարությունը, ինչպես հայտնի է, գտնվում էր ազնվականության (մելիքների), եկեղեցու (բարձր հոգևորականության) և առևտրական (խոջայական) կապիտալի ներկայացուցիչների ձեռքում: Օտար տիրապետության դեմ ուղղված քաղաքական-ազատագրական պայքարը (ի բացառությամբ XVIII դարի երկրորդ կեսին հանդես եկած հայ լուսավորիչներ Հովսեփ Էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի ու Մովսես Բաղրամյանի՝ ծրագրերի) դեռևս առաջ չէր քաշում սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների հարցը, մասնավորապես ֆեոդալական կարգերի ու հարաբերությունների վերացման խնդիրը:

Դրությունը փոխվեց XIX դարի երկրորդ կեսին: Այս շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի գլխավոր շարժիչ ուժն արդեն գյուղացիությունն էր, գյուղի ու քաղաքի մանր բուրժուազիան, դեմոկրատական, առաջավոր մտավորականությունը: Օսմանյան տիրապետության դեմ Զեյթունում, Վասպուրականում, Սասունում և այլուր բռնկված ժողովրդական ելույթներում կենտրոնական ու որոշիչ ուժը գյուղացիական մասսաներն էին, որոնք ենթարկվում էին ոչ միայն ազգային անլուր ճնշումների, այլև ֆեոդալ բռնապետների՝ բաղմաթիվ բեյերի, շեյխերի ու այլ ավատատերերի անասելի սոցիալական կեղեքումներին, ավատատերեր, որոնք Արևմտյան Հայաստանում միաժամանակ կիրառում էին և՛ ազգային, և՛ սոցիալական ճնշումներ ու հարստահարություններ: Այսպիսի պայմաններում, հասկանալի է, որ գյուղացիության հակասովթանական ազգային-ազատագրական պայքարն ուներ նաև հակաֆեոդալական, դեմոկրատական բնույթ:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման դեմոկրատական բնույթի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ օսմանյան կարգերի դեմ պայքարի ելած հայ հայրենասերների գաղտնի խմբակներում ու կազմակերպություններում ընդգրկված անդամների ճնշող մեծամասնությունը գյուղացիներ, արհեստավորներ, ուսուցիչներ և ժողովրդի ծոցից ելած այլ մտավորականներ էին: Բավական է նշել, որ էրզրումի «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությանը պատկանելու մեղադրանքով ձերբակալված 70 մարդկանցից 20-ը գյուղացիներ էին, 3-ը ուսուցիչ և ընթերցարանի պետ, մեկը՝ նկարիչ, 3-ը առևտրականներ, 13-ը կոշակակարներ, 6-ը դերձակներ, մնացածները՝ դարբիններ, հյուսներ, ջրաղացպաններ և այլն: Էրզրումի ռուսական դեսպան գեներալ-մայոր Դեննետի զեկուցագրերում ասվում էր, որ ընկերության անդամները մեծ մասամբ արհեստավորներ, մանր առևտրականներ և ընդհանրապես «ցածր դասակարգի» ներկայացուցիչներ էին: Նույն բանը նշում էր «Մշակ» լրագրի թղթակիցը: Լնկերության անդամները, գրում էր նա, «պատկանում են ընդհանրապես աղքատ, չքավոր դասակարգին»:

Մտավորապես նման սոցիալական կազմ ունեին նաև մյուս գաղտնի կազմակերպությունները և կամավորական այն ջոկատները, որոնք Կովկասից մեկնում էին դեպի «երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան՝ մասնակցելու այնտեղ տեղի ունեցող հակասովթանական շարժմանը: Ինչպես տեսնում ենք, այս փաստերը ևս կասկած չեն թողնում այն մասին, որ XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գլխավոր շարժիչ ուժը եղել է գյուղացիությունը, մանր բուրժուական խավերն ընդհանրապես: Եվ պատահական չէր, որ ազատագրական շարժման ղեկավարությունը գտնվում էր ժողովրդի իղձերն՝ արտահայտող տարաստիճան (ռազնոշին), ազգային-ազատագրական

պայքարի գաղափարներով տոգորված ռազիկալ, դեմոկրատական մտավորականության ձեռքում:

Ի՞նչ դիրք բռնեց Հայ բուրժուազիան: Արևմտահայ հղիացած խոշոր բուրժուազիան՝ ամիրաները, սառաֆները և նույն դասին պատկանող ու փաստորեն ազգային դեմքը կորցրած բարձրաստիճան հայ էֆենդիները անվերապահորեն հանդես եկան ազատագրական շարժման դեմ: Բազմաթիվ թելերով կապված լինելով սուլթանական կառավարության հետ՝ նրանք շահագրգռված էին տիրող ռեժիմի պահպանման մեջ և ունեին այն տեսակետը, թե ամբողջ հույսը պետք է դնել «բաղեխնամ կայսեր»՝ այսինքն սուլթանի վրա ու ոչ մի դեպքում չպետք է հանդես գալ նրա դեմ: Բնորոշ է, որ դատապարտելով ազատագրական-քաղաքական շարժման կողմնակիցներին, Ազգային ժողովի պատգամավոր, ամիրայական ռեակցիայի ներկայացուցիչներին մեկը՝ Խոճասարյան Օզսեն էֆենդին, օրինակ, ակնհայտորեն կեղծելով պատմական փաստերը, բարբառում էր. «Մեծ աղբը եղբեք ապստամբությունը ըրած չէ և չըներ, մեր բոլոր բրածը խնդիր է, խնդիր գրով և բերանացի»: Մեծահարուստ հայ աղան, ստորաքարշ ծառայի նման միայն ողորմածություն էր խնդրում և վճռականորեն մերժում էր որևէ շարժում՝ ուղղված տիրող կարգերի դեմ:

Ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ բացասական դիրք բռնեց նաև հայ լիբերալ բուրժուազիան և մասնավորապես նրա այն ներկայացուցիչները, որոնք ձգտում էին «մեծ պետություններ» միջամտությամբ բարենորոգումներ կիրառել Արևմտյան Հայաստանում: Այս տեսակետն էր դավանում նաև արևմտահայ վերնախավի այն խմբակցությունը, որի պարագլուխն էր պատրիարք Նճսես Վարժապետյանը:

Ոգևորվելով սահմանադրական շարժմամբ և մեծ հույսեր կապելով նրա հետ՝ հայ լիբերալ բուրժուազիայի մի շարք ներկայացուցիչներ (Գ. Օտյան, Ն. Ռուսինյան, Սերվիլեն և ուրիշներ), ժխտելով քաղաքական-ազատագրական շարժման անհրաժեշտությունը, քարոզում էին այն տեսակետը, թե պետք է լուսավորություն, գիտություն տարածելու, զանազան կուլտուր-կրթական ու երկրագործական-գյուղատնտեսական ընկերություններ ստեղծելու և այլ խաղաղ միջոցառումներով բարելավել հայ բնակչության վիճակը: Արտահայտվելով հայ սահմանադրականների այս տեսակետը, Կ. Պոլսի «Սեր» թերթը գրում էր. «Մենք տարակույս չունինք, որ քաղաքակրթությունը հաղթական պիտի ելնե, բայց ոչ թե արյունահեղ պատերազմներով, այլ խաղաղությամբ, հանդարտությամբ և լուսավորությամբ»:

Ի տարբերություն հայ բուրժուազիայի մյուս խավերի, հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը մասնակցում էր արևմտահայ գավառական բուրժուազիան, այն հայ առևտրականներն ու արդյունագործողները, որոնք ապրելով և գործելով բուն երկրի՝ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում մշտապես գտնվում էին ու սաղսափի մեջ, թալանի ու կողոպուտի վտանգի տակ, ազգային ճնշումների ու հարստահարությունների դժնդակ պայմաններում: Կենսականորեն շահագրգռված լինելով օսմանյան ռազմաֆեոդալական կարգերի վերացմամբ՝ հայ բուրժուազիայի այս հատվածը միանում էր ժողովրդական զանգվածների ազատագրական պայքարին, քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում այդ պայքարի նպատակակետն էր ստեղծել օտար տիրապետությունից ազատ բուրժուա-դեմոկրատական կարգեր: Հիշենք, որ Վ. Ի. Լենինը, խոսելով 1855—1897 թթ. մի շարք ազգային շարժումների, այդ թվում և 1896—1897 թթ. հայկական հուլումների մասին, նշում էր, որ դրանց «հիմնական օբյեկտիվ բովանդակությունն են եղել ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակության «չղաձգումները» (Վ. Ի. Լենին. Երկեր. հ. 21, էջ 175): Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժումը իր օբյեկտիվ սոցիալական բովանդակությամբ լինելով հակաֆեոդալական, բուրժուա-դեմոկրատական, համընկնում էր նաև գավառական, կամ այլ կերպ ասած՝ միջին բուրժուազիայի դասակարգային շահերի հետ, և այդ պատճառով էլ այդ բուրժուազիան մասնակցեց օսմանյան տիրապետության դեմ ուղղված ազատագրական պայքարին:

պայքար, որի զլիաժող շարժիչ ուժն, այնուամենայնիվ, ինչպես արդեն նկատեցինք, մնում էին գյուղացիական-ժողովրդական զանգվածները:

Մի քանի խոսք հայ ազատագրական պայքարի զաղափարախոսության մասին: Խիստ հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ հայ ազատագրական պայքարի զաղափարախոսությունը երբեք չի եղել այնքան ծախալուն, մարտական ու տեսականորեն հիմնավորված, որքան XIX դարի երկրորդ կեսին: 1860—1880-ական թթ. հանդես եկան այնպիսի ականավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Միքայել Նալբանդյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Րաֆֆին, Գրիգոր Արծրունին և ուրիշներ, որոնք վճռական դեր խաղացին ազատագրական զաղափարների ձևավորման ու պրոպագանդման գործում: Պատահական չէ, որ ազատագրական զաղափարները նշված ժամանակաշրջանում խոր արձագանք գտան ժողովրդի լայն խավերում և մասնավորապես հայրենասեր երիտասարդության մեջ:

1880—1890-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման վրա զգալի ազդեցություն ունեցան ռուս ռևոլյուցիոն նարոդնիկական զաղափարները: Այդ առանձնապես առտահայտվեց «Հայրենասերների միության» և «Հնչակյան կուսակցության» ծրագրերում ու զաղափարական պրոպագանդայում:

Ազատագրական շարժման զաղափարախոսությունն ընդհանուր առմամբ ուներ ռադիկալ, դեմոկրատական բնույթ, քանի որ ինքն ազատագրական շարժումը ժողովրդական-դեմոկրատական էր:

Հարկ է խոսել նաև հայ ազատագրական շարժման քաղաքական կողմնորոշման մասին: Հայ ժողովրդի ավանդական ռուսական օրինատացիան անփոփոխ մնաց նաև մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Ահա մի քանի փաստեր:

Ղրիմի պատերազմի կովկասյան ճակատի ռազմական գործողություններին մասնակից զենքերալ-մայոր Լիխուտինը գրում էր, որ արևմտահայ մասսաները պարզ գիտակցում են, որ իշխեք կաշող են օգնություն սպասել միայն Ռուսաստանից:

Միքայել Նալբանդյանը 1861 թ. նշում էր այն փաստը, որ Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը ջերմորեն պաշտպանում է ռուսական կողմնորոշումը. «...Հայերն ամբողջ Թուրքիայում,— գրում էր Նալբանդյանը,— տրամադրված են Ռուսաստանի օգտին»:

Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը 1876 թ. գեկուցում էր իր կառավարությանը, որ արևմտահայ ժողովրդական զանգվածները, որոնց հարստահարությունները ծայր աստիճանի են հասնում, ուժեղ ձգտում ունեն դեպի Ռուսաստան:

Վասպուրականի մի քանի հարյուր հազար հայ բնակչության ներկայացուցչական ժողովը 1880 թ. մառտ ամսին հատուկ դիմում ուղարկեց ռուսական կառավարությանը: Նկարագրելով ստեղծված վիճակը և նշելով այն, որ սուլթանական կառավարությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ վարում է ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն, ժողովը խնդրում էր Ռուսաստանի օգնությունը: Դիմումի մեջ ասված էր, որ հայ ժողովուրդը Ռուսաստանից սպասում է այնպիսի ազատագրական միսիա, ինչպիսին նա կատարել է բուլղար ժողովրդի համար: Երկու տարի հետո, 1882 թ. փետրվարին, Վանի հայ բնակչությունը նոր դիմում ուղարկեց ռուսական կառավարությանը: Այդ նույն ժամանակ, 1882 թ. ապրիլին, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Նովիկովը գեկուցում էր արտաքին գործերի մինիստր Գիրսին, որ անձնական խոսակցության ժամանակ արևմտահայերի պատրիարք Ներսեսը հայտարարել է, թե հայերն իրենց հայացքն ուղղել են դեպի Ռուսաստան, որպես Առնեղի ճնշված ժողովուրդների միակ պաշտպանի ու ազատագրողի:

Ռուսաստան ուղարկված դիմումներին ու խնդրագրերին հոսանքն ավելի ուժեղացավ հետագա տարիներին: 1895 թ., օրինակ, Սամսունի, Շապին-Գարահիսարի, Մարզվանի և այլ գավառների հայ բնակչությունը դիմումներ ուղարկեց ռուսական համապատասխան հյուպատոսություններին՝ թուրքական բռնակալության ծանր լծից իրենց ազատագրելու մասին:

Ժողովրդական լայն խավերի այս դիրքորոշումը բաժանեցին նաև իր ժա-



մանակի արևմտահայ գրեթե բոլոր առաջադեմ հասարակական ու քաղաքական գործիչները, ազատագրական շարժման պարագլուխները, գաղտնի խմբակներն ու կազմակերպությունները: Եվ դա պատահական չէր: Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի օգնությամբ օսմանյան լծից ազատագրվեցին սերբերը, հույները, բուլղարները և բալկանյան մյուս ժողովուրդները, երբ ռուսական կառավարությունը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, առաջ էր քաշում Հայկական հարցը, Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխություններ անցկացնելու խնդիրը և այլն, այդ նույն ժամանակ, արևմտյան պետությունները և առաջին հերթին Անգլիան, Ավստրիան ու Ֆրանսիան անում էին ամեն ինչ, որպեսզի անխախտ մնա թուրք սուլթանների բռնապետությունը և կանխվեն հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները: Ելնելով իրենց նվաճողական ծրագրերից, արևմտյան պետությունները Օսմանյան կայսրության նկատմամբ վառում էին այսպես կոչված status quo-ի քաղաքականությունը, քաղաքականություն, որի էությունը, դեռ իր ժամանակ շատ պիպուկ կերպով բացահայտել է Ֆրիդրիխ Էնգելսը: Խոսելով այս հարցի մասին նա 1853 թ. գրել է. «Ի՞նչ է նշանակում այդ status quo-ն, Բարձրագույն Իսլամ էրիստոնյա հպատակների համար այդ պարզապես նշանակում է նրանց հարստահարության հավերժացումը Թուրքիայի կողմից» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9, էջ 31):

Խիստ բնորոշ է հետևյալ փաստը: Երբ բռնկվեց զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Պուլիվերը բացահայտ կերպով արտահայտվեց այդ շարժման դեմ, և ինչպես վկայում է վիպագիր Մերենցը, հերոս զեյթունցիներին անամոթաբար անվանեց ավազակներ, որովհետև նրանք պարտության են մատնել թուրքական զորքերին: Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանության օրգան «Լեվանտ Հերալդ» թերթը հրապարակեց մի շարք հոդվածներ, որոնցում ամեն կերպ վատաբանում էր զեյթունցիներին և արդարացնում թուրքական սուլթանների ճնշումների ու հալածանքների քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ:

Հայ ազատագրական շարժման հանդեպ նման վերաբերմունք ունեին նաև արևմտյան մյուս տերությունները: Այս հանգամանքը, իհարկե, չէր կարող վրիպել հայ քաղաքական գործիչների ուշադրությունից: Արտահայտելով տիրող տրամադրությունը, Գրիգոր Արծրունին 1876 թ. «Մշակ» թերթում գրում էր. «Արևմտյան Եվրոպան՝ սկսած խաչակիր պատերազմներից, միշտ ծառայեցրել է իր օգուտներին արևելյան ազգերը... Այժմ երբ որ հայերը կարոտ են Եվրոպայի օգնությանը, ոչ մի եվրոպական պետություն չի օգնի նրանց: Միակ պետությունը, որի վրա հայերը կարող են հույս դնել—այդ Ռուսաստանն է»: Մոտավորապես այսպես էին դատում հայ ազատագրական շարժման գրեթե բոլոր գործիչները: Ռուսական կողմնորոշումն, այսպիսով, միանգամայն պատճառաբանված ու օրինաչափ երևույթ էր նաև հայ իրականության համար:

XIX դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումը փաստորեն հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության մեջ սուլթանական բռնապետության դեմ նույն դարում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժման ընդհանուր շղթայի մի օղակը: Սերբերի, հույների, բուլղարների և բալկանյան մյուս ժողովուրդների հակաթուրքական ազատագրական պայքարը շատ ընդհանրություններ ուներ հայ ազատագրական շարժման հետ: Առկա էին փոխազդեցություններ, գաղափարական ու գործնական-քաղաքական կապեր, ընդհանուր թշնամու դեմ միատեղ պայքարելու ձգտում ու փորձեր և այլն: Խիստ բնորոշ է հետևյալ փաստը: Հույն ակնաւոր հայրենասեր, հեղափոխական-դեմոկրատ Ռիգաս Վելեստինիսը (1757—1798) դեռ իր ժամանակ կոչ էր անում.

Բուլղարներ և ալբաններ, հայեր և հույներ  
Սևեր ու սպիտակներ ոտքի ելնենք միասին  
Ազատության համար զինվենք բոլորս սրերով  
Եվ թող որոսա ձայնը մեր քաջ հերոսների:

Զգալի կապեր են հաստատվել մասնավորապես բուլղար և հայ գործիչների միջև: Կան, օրինակ, հետաքրքիր տեղեկություններ այն մասին, որ սուլթանական կառավարության կողմից 1870-ական թթ. Դիարբեքի աքսորված բուլղար հեղափոխականները քաղաքական կապեր են հաստատել տեղի հայ հայրենասերների հետ: Բուլղար ժողովրդի հակաթուրքական հերոսական պայքարը խորապես ոգևորել է հայությանը և նրա դեմոկրատական մտավորականությանը: Հայ ազատագրական շարժման գործիչները կոչ էին անում հետևել բուլղար ժողովրդի օրինակին: Գեորգի Ռակովսկու, Վասիլ Լևսկու և Խրիստո Բոտևի հեղափոխական գործունեությունը, 1876 թ. ապրիլյան զինված ապստամբությունը ողջունվել և լուսաբանվել է հայ պարբերական մամուլի էջերում: Բուլղարական մամուլում և դրականության մեջ, իր հերթին, տպագրվել են հոլվածներ արևմտահայերի ծանր վիճակի և նրանց պայքարի մասին:

Նշենք նաև հետևյալ փաստը: 1877 թ. Ռուսաստանում ծավալվեց լայն շարժում թուրքական դահիճների կողմից կոտորածի ու կողոպտուի ենթարկվող բուլղար ժողովրդին օգնելու համար: Այդ շարժումը լայն արձագանք գտավ նաև հայ իրականության մեջ: Կաղմակերպվեցին բուլղարներին օգնող հատուկ հանձնաժողովներ, տեղի ունեցավ հանգանակություն, որին մասնակցեցին հասարակության լայն խավերը:

Հայ ազդալին-աղատագրական շարժման կապերը օսմանյան տիրապետության տակ հեծող մյուս ժողովուրդների համապատասխան շարժումների հետ, պետք է ենթարկվեն մանրամասն ուսումնասիրության: Այդ մեծապես կնպաստի ինչպես հայ, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների պատմության մի շարք հարցերի, այդ թվում նաև աղատագրական պայքարի բազմակողմանի և գիտական ուսումնասիրության գործին:

## 2

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում թուրքական պատմագրությունը ծավալել է խիստ աշխույժ գործունեություն: Հրապարակվել և հրապարակվում են բազմաթիվ ժողովածուներ, զանազան աղբյուրներ, հոդվածներ և այլն: Նպատակը մեկն է. կոպիտ կերպով կեղծելով պատմական փաստերը՝ ամեն կերպ գունազարդել ու իդեալականացնել օսմանյան պետության պատմությունը, արյունարբու և բարբարոս սուլթաններին ներկայացնել որպես արդարամիտ ու օրինապահ միապետներ, համոզել ընթերցողներին, որ օսմանյան նվաճումները եղել են առաջադիմական, քանի որ գրավված երկրներում հաստատվել են կարգ ու կանոն, որ փաղիշահների տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդները օգտվել են լայն արտոնություններից, ունեցել են բարեկեցիկ կյանք և այլն:

Զավեշտական այս հեքիաթը դեռևս 1930-ական թթ. լայնորեն շրջանառության մեջ դրեց թուրքական ղեկավար շրջանների կամքով ստեղծված «Խարիհ» (Պատմություն) բազմահատորյակը, ընդ որում պաշտոնական բընույթ ունեցող այդ հրատարակության շինծու տեսակետները ստացան ղեկավար ցուցումների ուժ: Պատմական իրականությունը կեղծող այդ նույն ոգով այնուհետև հանդես եկան հետադեմ և նացիոնալիստ պատմաբաններ Մահմեդ Ֆուադ Կյոպուլուն, Թալիբ Գոկբիլգին, Հոսեյին Նամիկ Օրկունը, Շինասի Ալթինդագը և ուրիշներ:

Սակայն ո՞րն է պատմական ճշմարտությունը: Գիտության մեջ վաղուց ի վեր հաստատված է այն իրողությունը, որ XIV դարի սկզբներին Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան տարածքում կազմավորված օսմանյան պետություններ բացարձակ բռնապետական ու ծայրահեղ ռազմաֆեոդալական բնույթ: Իշխանության գլուխն անցած ռազմիկ ավատատերերը ու սուլթանները իրենց նշանակալից ապահովության ու հարստացման հիմնական աղբյուրը դարձրին նրվաճողական արշավանքներն ու պատերազմները, օտար երկրների գրավումը և կողոպտուր, դրանց բնակչության և մասնավորապես «անհավատների» գերեվարությունը, ռազմատուգանքի և անասելի ծանր հարկերի բռնազանձումը: Պատահական չէ, որ Կարահիսարում դեռևս XIII դարում ձևավորված թուրքա-



կան ֆեոդալական իշխանությունը, որը հետագայում հանդիսացավ օսմանյան պետության հիմքը և նրա գլխավոր բաղկացուցիչ մասը, Կ. Մարքսը բնութագրել է որպես ավազակային (Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Հ. V, էջ 223):

Օսմանյան պետության նվաճողական-թալանչիական բնույթի մասին, ի թիվս բազմաթիվ հայտնի հեղինակների, գրել է նաև ռուս հեղափոխական-դեմոկրատ, մեծ մտածող Ն. Գ. Չերնիշևսկին: «Թուրքերը,— դրել է նա,— ապրել են միայն նվաճումների հաշվին, սահմանների ընդարձակումը նրանց միակ նպատակն էր»: Նրանք մտածում էին միայն «կողոպուտի, հարկերի բռնազանձման և գերիշխանություն հաստատելու մասին»:

Օսմանյան իշխանները ամենուրեք կատարվում էին հրով ու սրով, անասելի կոտորածներով ու ասպատակություններով: Այսպես, օրինակ, երբ 1393 թ. թուրքական հորդանները գրավեցին Բուլղարիայի մայրաքաղաք Տիոնովոն, ապա այն, ինչպես վկայում է դեպքերի ժամանակակից պատմիչը, ենթարկվեց ահավոր թալանի, ավերման, տեղի ունեցան մասսայական ջարդեր, հազարավոր մարդիկ գերի տարվեցին: Նույնպիսի սարսափելի կոտորածներ, կողոպուտ ու գերեվարություն տեղի ունեցան 1453 թ. մայիսին, երբ սուլթան Մահմեդ II-ի հորդանները գրավեցին Կ. Պոլիսը և դրանով իսկ վերջ դրին Բյուզանդական կայսրության գոյությունը:

Մի փոքրիկ, բայց բնորոշ մանրամասնություն: Երկար ժամանակ չկարողանալով կոտրել Կ. Պոլիսի պաշտպանների հերոսական դիմադրությունը, որին ի դեպ մասնակցում էին նաև հազարավոր հայեր, սուլթան Մահմեդը հանդիսավոր խոստում տվեց իր զորքերին, որ հաջողության՝ այսինքն Կ. Պոլիսի գրավման դեպքում նրանց կթույլատրի երեք օր ու գիշեր բոլորովին ազատ ու անկաշկանդ կողոպուտել այդ հարուստ ու շքեղ քաղաքը և գերեվարել նրա բնակիչներին ինչքան ցանկանան և որքան կարողանան: Մեծ կատաստրոֆայից հետո Բյուզանդիայի հռչակավոր մայրաքաղաքում տեղի ունեցան անլուր վայրագություններ ու խժոժություններ: Եվ այդ բոլորի հեղինակ սուլթան Մահմեդը, որ իրականում մի բարբարոս բռնապետ էր, ժամանակակից թուրքական պատմագրության մեջ գնահատվում է որպես պետական մեծ գործիչ, քաղաքակիրթ ու խաղաղասեր փառիշահ:

Երբ 1458 թ. հուլիսին թուրքական զորքերը գրավեցին Պելոպոնեսը, գրել է Կ. Մարքսը, ապա նրանք «կազմակերպեցին կոտորած, անմարդաբնակ դարձրին երկիրը, գերի տարան բնակիչներին» (Архив Маркса и Энгельса. Հ. VII, էջ 200): Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ Մարքսը այնուհետև նշել է, թե թուրքերը «հրի ու սրի էին տալիս քաղաքները և գյուղերը... կատարում էին վայրագություններ ինչպես հանիբալները» (նույն տեղում, էջ 202, 215):

Նշանավոր գիտնական-թուրքագետ Ա. Ս. Տվերիտինովան իրավամբ գրել է. «Մենք գիտենք, որ կողոպուտը, հողերի գրավումը, գերեվարությունը թուրքական նվաճումների գլխավոր դրոշմապատճառն էր: Սկզբնաղբյուրների հիման վրա ծանոթանալով թուրքերի կողմից Բալկանյան թերակղզու երկրների գրավման պատմության հետ, մենք բացահայտում ենք սարսափելի տեսարան: Յուրաքանչյուր արշավանք, Սեդեիայի, Բոսնիայի, Բուլղարիայի և մյուս երկրների յուրաքանչյուր քաղաքի ու գավառի գրավումը ուղեկցվում էր բնակչության մի մասի ոչնչացումով, մյուս մասի թալանով, բնակավայրերի ավերումով և տասնյակ հազարավոր մարդկանց գերեվարումով ու նրանց ստրուկ դարձնելով: Ամեն մի առշավանքի նկարագրությունը սկզբնաղբյուրներում միշտ վերջանում է հետևյալ նախադասությամբ. «Ամենուր կատարելով ավերածություններ մենք տիրացանք անհաշիվ ավարի»: Կամ. «Վերադառնալով արշավաքից մենք մեզ հետ տարանք անհաշիվ ավար, գերիներ և կտրված գլուխներ»:

Կրոնական ֆանատիզմով շնչող օսմանյան սուլթանները գրավված երկրներում հաստատեցին բռնի ստրկացման, դաժան ճնշումների ու հարբատահարությունների ուժով: Նվաճված երկրներում ստեղծված օսմանյան ուժերի, նշել է Կ. Մարքսը, ոչ այլ ինչ էլ, եթե ոչ «ռազմական օկուպանտների» լուծում (նույն տեղում, էջ 396):

Հպատակ երկրներում օսմանյան պետությունը վարում էր բացարձակ բռնություն, կամայականության, ստրկացման և անլուր ճնշումների քաղաքականություն: Նվաճված ժողովուրդների համար օսման-թուրքերի տիրապետությունը բերում էր ռազմաֆեոդալական դաժան շահագործում, սոցիալական անասելի կեղեքում, արտատնտեսական ճնշման ամենավայրենի ձևեր, աղքատյին և կրոնական բարբարոսական հալածանքներ ու հարստահարություններ:

Աղօրինակ քաղաքականություն կիրառվում էր նաև Օսմանյան կայսրության մի մասը կազմող Արևմտյան Հայաստանում, ուր XVI դարում երկարատև ու ավերիչ արշավանքներից հետո իրենց տիրապետությունը հաստատեցին թուրքական սուլթանները: Աղգային ճնշումները, հարստահարությունները, կողոպուտը և թալանը ստացան ալլանդակ ձևեր: Պատահական չէ, որ XVII-XVIII դդ. հալ պատմիչները, ժամանակագիրները ու հիշատակարանների հեղինակները ողբում էին իրենց ժամանակի դառն իրականությունը: Իր ուղեգրական նոթեթի մեջ լեհահայ Սիմեոն դպիրն, օրինակ, գրում էր, թե արևմտահայերը ենթարկվում են բազմապիսի ծանր տառապանքների, «վասն որով յուժ աղքատ եւ չքավոր են, զի միշտ զոկեն, տուգեն, զրպարտեն եւ առաժկ հարկս պահանջեն... ամեն տեղ թալան եւ հաղմայ եւ զուլում»: Նույն XVII դարի մի այլ ժամանակագիր բացակասնշում էր. «Արդ զնեղութիւն և զդառնութիւն վշտաշատ ժամանակիս ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել, ո՞վ եղբարք»:

Ժողովրդի ծանր դրություն մասին Հակոբ Կառնեցին հայտնում էր. «Հարկապահանջութիւն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի»: 1760 թ. Լիմ անապատում գոված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ յամենայն կողմանէ նեղիմք յանօրինաց հարկապահանջենէ, ի սպանութենէ, ի գերութենէ և յալլ անասելի և անպատմելի պատուհասէ, որս այս Հ (70) տարի է իբրև արեան ծովու նման կու ծփայ բովանդակ աշխարհ»:

Արևմտահայության դրությունը, սակայն, ավելի ծանրացավ XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ սուլթանական կառավարությունը աղգային և սոցիալական ճնշումներն ու հարստահարությունները ուժեղացնելու հետ մեկտեղ սկսեց վարել պետական ծրագրի ուժ ունեցող իր արյունոտ քաղաքականությունը, որի իմաստն էր Հայկական հողը լուծել հայեոհն ոչնչացնելու միջոցով: Ահա մի քանի փաստեր արևմտահայերի այդ շրջանի ողբերգական ու կրեաճկական վիճակի մասին:

Սեր ակաճավոդ բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանցը Մշո քաղաքում տիրող դրությունը 1864 թ. պատկերում էր հետևյալ ձևով. «Գնդակներու հարձակում, արյան հոսում, ընչից ավառ, ընտանյաց բռնաբարություն. եկեղեցոց կողոպուտ, օրինաց եղծում, կենաց գրավում»:

Քղի գավառի հալ բնակչության մասին ականատեսը 1869 թ. գրում էր. «Այս ժողովուրդը բարոյապես և ֆիզիքապես կորսվելու վրա է, իրեն - կյանքն ալ, ստացվածքն ալ վտանդի մեջ է, ամեն օր կսպանվին, կվիրավորվին, կկողոպտվին, կհարստահարվին»:

Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում գյուղացիությունը գրտնրվում էր ճորտական վիճակում: Այդ մասին կան բազմաթիվ վկայություններ ու տեղեկություններ, որ թողել են ժամանակակիցները, ականատեսները և ոտար աղբյուրները: «Հայկական աշխարհ» պարբերականը 1868 թ. Սղերդ գավառի գյուղացիների մասին գրում էր, որ բեկերը անսահմանափաճ կերպով նրանց գնում և վաճառում են որպես բանող անասունների:

Չարսանջակի հալ բնակիչները էջմիածնի կաթողիկոսին ուղղած իրենց բողոքագրում հայտնում էին, որ իրենք ստիպված են կատարել թուրք և քուրդ բեյերի ու աղաների բոլոր ցանկությունները և կամայականությունները: Ամուսնություն իրավունք ստանալու համար, գրում էին նրանք, պետք է աղալին վճարենք հարյուրից մինչև 1000 ղուրուշ կանխիկ դրամ: Ամեն մարդ «ծրի և առանց հացի ու հացերնիս մեր քսակեն հետերնիս առնելով արոտե՛խց, ալ-գեստանցաց և պարտիզաց մշակությունը անխափան պիտի կատարենք. ամեն



տուն իր աղային հիսուն վաթսուն բեռ փայտ տարուց տարի պիտի հատուցե, նաև որքան որ պետք ըլլա իշխանին համար յուղ, ոչխար, գառ, մոծակ ամենայն կարևոր պիտույքը ձրիաբար պիտի հատուցանենք: Եթե ընդդիմանանք կամ դանց առնենք և կամ սակավ ինչ ուշանա, շղթա, գելան, մահադեղ, սուր, Կրացան արդեն մեզի համար պատրաստված է»:

4. Պոլսի հայ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը սուլթանական կառավարութեանն ուղղված իր մի բողոքագրի մեջ խոսելով Մոկս գավառի մասին, գրում էր, թե «պեյները գյուղացի հայերն իրենց մեջ իբրև գերի կվաճառեն»:

Արևմտյան Հայաստանի որոշ մասերում գոյութուն ունեցող ճորտական իրավունքի մասին խոսում են նաև ռուսական, անգլիական, ֆրանսիական և այլ աղբյուրները: 4. Պոլսի ռուսական դեսպան Զինովևին ուղղած իր գեկուցագրում Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Թումանովսկին Սասունի մասին գրում էր. «Այնտեղ գոյութուն ունի խաֆիրների սոցիալ-իրավական ինստիտուտ: Դա հայերի համարյա թե ճորտային կախվածութունն է բեկերից: Դեպի Սասուն կատարած իմ անցյալ տարվա ճանապարհորդութեան վերաբերյալ դեկուցագրի մեջ ես արդեն առիթ եմ ունեցել մատնանշելու նման կախվածութեան գոյութունը, բայց այն ժամանակ ես չէի կասկածում, որ գործ ունեմ կառավարութեան կողմից հաստատված իրավական նորմաների հետ: Այդ նորմաների համաձայն յուրաքանչյուր հայ պատկանում է որևէ աղայի և պարտավոր է ամեն տարի իր տիրոջը հասցնել մեկ եղ կամ կով, մեկ ոչխար, մեկ այծ, բուրդ՝ մի դուլզ շալվարի համար, մի դուլզ գուլպա, մի դուլզ քոշ (տրեխ) և 20 պիաստր դրամ... Փողի կարիքի դեպքում բեկերը վաճառում էին իրենց գյուղացիներին»: Անգլիական հայտնի ճանապարհորդ Լինչը նշում էր. «Ճորտական իրավունքը անհայտ չէ այս երկրի համար... Ճորտ հայերը հայտնի են Զեր-կուրի անվան տակ, որ նշանակում է ոսկով գնվածներ: Եվ իսկպես, նրանք գնվում և վաճառվում են քուրդ բեկերի ու աղաների կողմից, ճիշտ այնպես, ինչպես որ գնվում և վաճառվում են ոչխարներն ու տավարը: Միակ տարբերութունն այն է, որ այդ մարդիկ չեն կտրվում իրենց հողից և վաճառվում են հողի հետ միասին, որը նրանք մշակում են»: Ֆրանսիացի զինվորական Ֆրիգոյի Միլիոգենը, որ Օսման Սելֆի բեյ անունով ծառայում էր թուրքական բանակում, նույնպես գրում էր հայ գյուղացիների ճորտական վիճակի մասին Մուշում և Զարսանջակում:

Արևմտահայերի մի մեծ խումբ (4000 մարդ) իր ծանոց գրութեան մասին 1876 թ. էջմիածնի կաթողիկոսին գրում էր. «Արդարև քանի դարք են գի ազդ մեր անկեալ է ընդ հպատակութեամբ թրքաց. զտիւ և զգիշեր, անդուլ անգաղար տագնապիմք անագորոյն շարշարանոք ՚ի գավառապետաց, ՚ի հարկահանաց, ՚ի գործակալաց և յայլոց բռնաւորաց, մինչև իսկ առ առակէ շրջեցուցանել մերոց. խողխողել գերիտասարդս մեր և դժերս. անարգել զսրբութիւն տաճարին և ղիադի... յորպիսի թշվառութիւն մատնեցին զեղբարս մեր. յափշտակեցին զինչս նոցին, և յաւարի առին զամենայն ինչ զոր գտին ՚ի հիւղս գեղջկաց»: շայ բնակչութեան վիճակը Արևմտյան Հայաստանում գնալով ավելի տագնապալի էր դառնում: 1870-ական թթ. օսմանյան կառավարութունը սկսեց ծրագրեր մշակել հայկական ջարդեր կազմակերպելու համար: 1876 թ. դեկտեմբերին թուրքական իշխանութիւնների հրահրումով կազմակերպվեցին հրդեհներ Վան քաղաքում: Կրակի ճարակ դարձան բազմաթիվ շինութիւններ, թալանվեցին հայերի գրեթե բոլոր խանութները, կատարվեցին սպանութիւններ ու ձերբակալութիւններ: Մեկ տարի հետո, 1877 թ., երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, սուլթանական բանակի հրամանատարութիւնը կազմակերպեց հայ գյուղացիութեան մասսայական ջարդեր Վանի, Ալաշկերտի ու Բայազետի շրջաններում: 1880-ական թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդի պալատում ծրագրեր մշակվեցին նոր մասսայական կոտորածների համար. ծրագրեր, որոնք իրականացվեցին 1890-ական թթ.:



Այսպիսին է պատմական իրողությունը: Կեղծարարները, սակայն, ինչպես հայտնի է, հաշվի չեն նստում ո՛չ փաստերի, ո՛չ ճշմարտության հետ: Մի շարք թուրք «պատմաբաններ»՝ էսատ Ուռասը, Սադի Կոչաշը, Աբդուլա Յամանը, էնվեր Քարալը, Բիլել Շիմշիրը և ուրիշներ, որոնք հատուկ աշխատություններ են նվիրել արևմտահայության պատմությանը, Հայկական հարցին ու հայ ազատագրական շարժմանը, համառոտ են պնդում, որ արևմտահայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ունեցել են բարեկեցիկ վիճակ, չեն ենթարկվել ճնշումների ու հարստահարությունների: Ի դեպ նկատենք, որ այդ տեսակետը դեռ իր ժամանակ առաջ է քաշել ոչ անհայտ Ջամալ փաշան՝ Մեծ եղեռնի գլխավոր կալմակերպիչներից մեկը: Հայերը պատճառներ չեն ունեցել դժգոհելու սուլթանական կառավարությունից, որովհետև, ինչպես գրում է Բ. Շիմշիրը 1982 թ. Անկարայում հրապարակված փաստաթղթերի մի ժողովածուի առաջաբանում (ժողովածուն նվիրված է արևմտահայության վիճակին), նրանք և ընդհանրապես բոլոր քրիստոնյաները ունեցել են ապահով կյանք և անգամ գտնվել են ավելի լավ վիճակում, քան թուրք բնակչությունը: Եվ եթե չնայած այս բոլորին, շողունակում են պատմության կեղծարարները, ահուամենայնիվ երբեմն բռնկվել են հակասությանական ելույթներ, ապա դրանք չեն ունեցել սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական լուրջ հիմքեր ու պատճառներ, այլ՝ ստեղծվել են արհեստականորեն օտար պետությունների ինտրիգների և արկածախնդիր մարդկանցից կաղմված դանաղան հայկական «կոմիտեների» գործունեության հետևանքով: Օտար պետություններ ասելով թուրք պատմաբանները նկատի ունեն հիմնականում Ռուսաստանը, իսկ «արկածախնդիրների կոմիտեներ» են անվանում հայ հայրենասիրական այն խմբակներն ու կաղմակերպությունները, որոնք պայքարում էին օսմանյան լծի դեմ:

Թուրք հեղինակներին վարմանալի ստրկամտությամբ կրկնում են արևմտյան մի շարք «պատմաբաններ», որոնց համար, ըստ երևույթին, կարևորը ոչ թե գիտական օբյեկտիվությունն է, այլ քաղաքական և այլ նկատառումները: Այսպես, Քեմերիջի համալսարանի հրատարակությամբ 1976—1977 թթ. լույս տեսան երկու ծավալուն հատորներ՝ նվիրված Թուրքիայի պատմությանը, որոնց հեղինակները Ս. Զ. Շոուն և Ե. Կ. Շոուն ցանում են, հակառակ պատմական փաստերի, գովերգել Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող կարգերը և դործը պատկերել այնպես, որ իբր սուլթանները իրենց հպատակ ազգությունների նկատմամբ վարել են մեղմ և հանդուրժողական քաղաքականություն: Խոսե՛լով արևմտահայության մասին նրանք նորից կրկնում են այն հեքիաթը, թե հայերը դժգոհ չեն եղել իրենց վիճակից, իսկ եթե XIX դարի 70-ական թթ. հետո զրույթունը վատացել է, ապա դրա մեղավորները հայկական կոմիտեներն են, որոնք իրենց գործունեությամբ մեծ վնասներ են պատճառել թուրքերին: Ամերիկյան հեղինակ, ծագումով թուրք Ք. Հ. Կարպատը, բաժանելով շոունների այս տեսակետները, միաժամանակ աշխատում է ցույց տալ, որ XIX դարում հայերի թիվը Արևմտյան Հայաստանում եղել է շատ փոքր: Կարպատը կեղծում է փաստերը, նա հաշվի է նստում միայն թուրքական աղբյուրների հետ, որոնց օբյեկտիվությունը վաղուց մերժվել է պատմագիտության կողմից:

Կեղծարարների այն պնդումը, թե Օսմանյան կայսրության մեջ հայերն ունեցել են ապահով վիճակ և հետևապես չեն պայքարել օսմանյան տիրապետության դեմ, խիստ ստահոգ է: Այդ մասին, ինչպես հայտնի է, կան բազմաթիվ անհերքելի փաստեր և հարուստ դիտական գրականություն:

Ստահոգ է նաև այն թեզը, որ իբր XIX դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանում բռնկված հակասությանական ելույթները կազմակերպվել են դանաղան հայկական «կոմիտեների» կողմից և չեն ունեցել ժողովրդական բնույթ: Հերքելու համար այդ կեղծիքը բավական է հիշել 1862 թ. ապստամբությունը Ջեյթունում, ապստամբություն, որ իսկապես ինքնաբերական համաժողովրդական ինքնապաշտպանական շարժում էր և չէր կազմակերպվել որևէ կոմիտեի կողմից: Հայտնի է, որ այդ շրջանում դեռևս գոյություն չուներին նը-

ման «կոմիտեները»։ Ի դեպ, ավելորդ է հիշել, որ օսմանյան բռնապետության դեմ հայ ժողովուրդը հերոսական կռիվներ է վարել նաև նախորդ շրջաններում, թեկուզ, օրինակ, 1720-ական թթ., երբ դառնալ խոսք չէր կարող լինել «կոմիտեներին» գոյության մասին։ Իրականությունն այն է, որ ինչպես արդեն նշվեց վերևում, XIX դարի երկրորդ կեսին ծավալվեց ժողովրդական ազատագրական շարժում, որին մասնակցեցին նաև հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված, ժողովրդի հետ կապված ու նրա իղձերն արտահայտող գանադան խմբակներ ու կազմակերպություններ։ Սա միանգամայն բնական ու օրինաչափ երևույթ էր։

Կեղծարարները երբեմն գործն այնպես են ներկայացնում, որ արևմտահայերի ազատագրական շարժումը, իբր, դավադրական մի ակտ էր՝ ուղղված «գլխախրտ» սուլթանների դեմ, և ոչ այն, ինչպես նաև մյուս ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, նպաստում էին Օսմանյան կայսրության քայքայմանը։ Բայց ո՞ւմ հայտնի չէ, որ օտար զավթիչների կողմից կեղեքվող ու հարստահարվող յուրաքանչյուր ժողովրդի իրավունքը և սրբազան պարտականությունն է ոտքի կանգնել իր կյանքը, գույքն ու պատիվը, իր ազգային անկախությունը և ազատությունը ապահովելու համար։ Համաշխարհային պատմությունը հարուստ է ազատագրական շարժման բազմաթիվ հերոսական էջերով։ Եվ պատահական չէ, որ առաջավոր մարդկությունը, նրա բոլոր ականավոր ներկայացուցիչները, միշտ էլ ողջունել ու պաշտպանել են ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը։ Մյուս կողմից, չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ բռնապետությունների, մասնավորապես օսմանյան տիպի ռազմաֆեոդալական կայսրությունների անկումը միշտ նպաստել է բաղամաթիվ ժողովուրդների ազատագրման գործին և մարդկային հասարակության առաջադիմության պրոցեսին ընդհանրապես։

Թուրքական և արևմտյան ռեակցիոն պատմագրության մեջ հաճախ առաջ է քաշվում այն թեզը, որ հայ ազգային-ազատագրական շարժումը հրահրվել է ռուսական պետության կողմից։ Հարցադրումը խիստ պրիմիտիվ է։ Բանն այն է, և դա զաղտնիք չէ, որ ռուսական պետությունը ինչպես XVIII, այնպես էլ մասնավորապես XIX դարում, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության նկատառումներից, հովանավորել է Օսմանյան կայսրության մեջ հեծող բաղամաթիվ ազգությունների ազատագրական պայքարը։ Այս դեպքում համընկել են Ռուսաստանի և Թուրքիայում հարստահարվող ժողովուրդների շահերը։ Հատնի է, որ Ռուսաստանի օգնությամբ իրենց անկախությունը ձեռք բերեցին սերբերը, հուլները, բուլղարները և բալկանյան մյուս ժողովուրդները։ Ռուսական կառավարությունը 1870--1880-ական թթ. մոտավորապես նման քաղաքականություն վարեց նաև արևմտահայության նկատմամբ, քաղաքականություն, որի հաջողության դեպքում Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը կստանար այլ՝ քիչ թե շատ բարենհաջող լուծում։

Վերջացնենք։ XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական շարժման շատ հարցեր դեռ կարիք ունեն խորը ու համակողմանի ուսումնասիրության։ Միաժամանակ խիստ կարևոր է այդ շարժման պատմության կեղծարարներին քողազերծ անել հանգամանորեն և պարբերաբար։

## АРМЯНСКОЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ ПРОТИВ ОСМАНСКОГО ДЕСПОТИЗМА И ФАЛЬСИФИКАТОРЫ ИСТОРИИ

Академик АН АрмССР М. Г. НЕРСИСЯН

### Резюме

Во второй половине XIX в. в Западной Армении, находившейся под игом османского деспотизма, развернулось национально-освободительное движение, основной движущей силой которого было крестьянство. В ответ на невыносимый национальный и социальный гнет и жестокую политику погромов и резни в стране вспыхнули народные восстания, имели место вооруженные столкновения с угнетателями, возникли тайные союзы и общества для организации самообороны народа и т. д. В освободительном движении приняла активное участие демократическая интеллигенция.

Современные фальсификаторы истории (как в Турции, так и в западных странах), пытаясь отрицать наличие народно-освободительного движения в Западной Армении, утверждают, что армяне не имели причин для восстания, поскольку они были довольны османским режимом, что против султанского правительства происходили лишь отдельные незначительные вспышки, искусственно организуемые армянскими анархистами. Разумеется, фальсификаторы истории беспардонно искажают историческую правду.